

Валерій Стеценко, Роман Галуйко

Романтизм і релігійно-богословська проблематика в творчості Т. Шевченка

Roman Galuiko, Valerij Stetsenko

Romanticism and religious and theological issues in the work of T. Shevchenko

There are viewed communication romantic and religious and theological issues in the work of Shevchenko. The author analyzes specificity poetic and philosophical reflection Kobzarems theological problem of «man-God». Also there is researched the features of Shevchenko's interpretation of the phenomenon of religion. It was shown there is a significant «overlap» in consideration of religious and theological issues in Shevchenko and S. Kierkegaard.

Keywords: Shevchenko, romanticism, man, God, religion, theology, art

Розглянуто взаємозв'язок романтизму і релігійно-богословської проблематики в творчості Т. Шевченка. Проаналізовано специфіку поетично-філософського осмислення Кобзарем теологічної проблеми «людина-Бог». Досліджено особливості Шевченкової інтерпретації феномену релігії. З'ясовано існування помітного «паралелізму» в розгляді релігійно-богословської проблематики у Т. Шевченка і С. К'єркегора.

Ключові слова: Шевченко, романтизм, людина, Бог, релігія, богослов'я, творчість

Український романтизм мав багато спільного з європейським романтизмом, але водночас це було і глибоконаціональне явище, підґрунтям якого були українська історія та українські культурні традиції¹. Світосприйняття українського романтизму було пронизане філософією його ідейного предтечі – Г. Сковороди, який у своїй творчості сакралізує сферу естетичного, поезія сприймається ним за божественне одкровення, поет зображувався пророком². Відтак ключовою, центральною фігурою романтичної поезії стає людина, яка сприймається насамперед як витвір Бога і природи, а вже потім як продукт соціальної діяльності. Вона уявляється українським романтикам сходиною до божественного³.

Власне, зі складання християнських засад українського романтизму – розуміння Бога в українському романтизмі починається черговий важливий етап у розвитку вітчизняної традиції філософування про Бога, людину і релігію, в якому українські романтики свої розмисли про сакральне поєднували з формуванням ідеології української національної ідеї. Початок тут, як відомо, було покладено ідейною програмою Кирило-Мефодіївського товариства, яка, за слушним спостереженням Михайла Грушевського, синтезувала християнство й романтичний націоналізм і в якій Україна в течії історії, в єдності минулого, сучасного і майбутнього («і мертвих, і живих, і ненароджених») уперше постає як самостійна філософська проблема⁴.

Зрозуміло, що така потужна, переважаюча в українській літературі I пол. XIX ст. та в релігійно-філософській думці у її межах романтична тенденція, звичайно ж, не могла не торкнутись й творчості Тараса Шевченка, також свого часу причетного до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. З приводу цього існує великий масив відповідних характеристик в публікаціях, присвячених Шевченку⁵. Всі вони майже однотайні в тому, що Т. Шевченка без особливого перебільшення можна вважати «батьком» української національної ідеї, сформованої в традиційній для цивілізованої Європи формі. Він вніс в українську ідею таку титанічну емоційну силу, що стала справжньою «релігією» нації, пересунувши у сферу почувань багато соціальних проблем, потребуючих раціонального і прагматичного підходу.

Духовне життя в творах Шевченка поставало майже рівнозначним перебуванню в свободі. Виражені у такій майже сакральній формі національно-соціальні погляди Кобзаря яскраво простежуються в наступних відомих творах поета, як «Гайдамаки», «Гамалія», «Сон», «Великий льох», «Кавказ», «Заповіт» та ін.⁶ Ці вірші та поеми Шевченка, де він тужить за героїчним минулим України, просякнуті не лише активним революційним романтизмом, але й особливо насичені релігійно-богословською проблематикою. При цьому дослідники відзначають надзвичайну складність релігійно-філософського змісту його поезії⁷.

Не в останню чергу і через це щодо такої помітної присутності релігійно-богословської проблематики в творчості великого українського поета, як і щодо його світоглядних переконань, у дослідницькій літературі існує велика розбіжність думок й оцінок, кожна з яких намагається знайти свої підстави в творчості Кобзаря. Характеризуючи їхнє різноманіття, Г. Грабович вказує на три найбільш узагальнені Шевченкові образи, які звичайно виводили з його творчості та чи інша «ідеологія» або «партія»: 1) з погляду народництва (від Костомарова і Куліша до наших днів) сприйняття Шевченка як Пророка і Генія, з яким ідентифікується Україна, українство, потреби й доля українського народу; 2) у розумінні Д. Донцова як носія української національної ідеї; 3) з позицій соціалістичного реалізму як матеріаліста та атеїста, «речника народу», полум'яного революціонера-демократа, що закликає визволитись від кайданів, з-під влади царя-супостата, кріпосника-людожера, мироїда-багача, попа-лицеміра⁸.

Приміром, такі дослідники, як С. Балей, В. Петров, В. Щурат, Є. Кирилук, П. Чубський, І. Бичко звертають увагу на такі риси притаманної Шевченку української світоглядно-філософської ментальності, що знайшли відображення у його творчості, подібно до творчості інших українських романтиків, зокрема, Пантелеймона Куліша, як екзистенційно-особистісне поліфонічне бачення світу, антеїзм та кордоцентризм⁹. Цим викликано і порівняння поглядів Шевченка і

Куліша на релігію. Так, за визначенням Дмитра Чижевського, для останнього була характерною еволюція його поглядів від православ'я до позитивної релігії для всіх людей і народів, від романтизму до позитивізму. Водночас при всіх змінах поглядів на релігію ставлення до неї Куліша залишалось типово романтичним. Йому притаманне було ототожнення Бога і природи, погляд на Бога як «душу душі вселенської». Звідти і його вимога узгоджувати дії людини із законами природи, наслідувати їх. Типово романтичною була і мрія Куліша про побудову «церкви правди» для всіх народів¹⁰.

Так само, на думку дослідників, типово романтичним було і ставлення до релігії Т. Шевченка¹¹, яке, зокрема, згідно з Д. Чижевським, сформувалося певною мірою під впливом ідей німецького романтика Д. Штрауса¹². Передусім – це характерне для Шевченка негативне ставлення до офіційної церковної обрядовості, релігійного культу, богослуження (архієрейської служби), яку він розглядав як щось «тібетське», «лялькову комедію», розцінюючи як виродження, занепад дійсної релігійності. Такою поет вважав народну віру, яка зберігається у народних звичаях і обрядах, в душі простого люду, й вимагає встановлення безпосереднього зв'язку між Богом і людиною, не потребуючи ніяких посередників між ними та інших, окрім Бога, об'єктів поклоніння¹³.

У сучасних дослідників, як і у багатьох їхніх попередників, не викликає сумніву, що Шевченко був віруючою людиною, переконаним християнином. Але, як, зокрема, зауважує Н. Горбач, «в основі його релігійних переконань – народна релігійність українців... Шевченкова релігійність – це нецерковне християнство... По-перше, як художник і поет, божественність світу він вбачав у красі... По-друге..., захоплювався гострими протестними виступами ранніх християнських пророків проти... зловживань влади¹⁴. Відтак християнство в творчості Шевченка набирає вигляду народної релігії, в якій, за образним висловом Є. Маланюка, «Христос за плугом йде, а Марія йому їсти несе». Антропологізуючи Христа, Шевченко таким чином наближав Його до людини, цінував у Ньому вищі людські якості – високе, святе, правдиве. А сама «людина Шевченка це, передусім, – «образ Божий»¹⁵.

Водночас цією своєю «мужицькою правдою та вірою» Тарас Шевченко, на думку дослідників, був повною протилежністю П. Кулішу та іншим українським романтикам-сентименталістам¹⁶. Представники сентиментального крила українського романтизму розглядали Бога насамперед як найвищого сакрального, до того ж безпосереднього, опікуна й покровителя українського народу, який обрав його серед інших і не полишає його своєю турботою. Приміром, М. Костомаров, як й інші українські романтики-сентименталісти, стверджував, що українці уважають Бога єдиним своїм Володарем, бо «справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога. Так і перше було, так і тепер¹⁷». Тож, засуджу-

ючи гноблення свого народу, романтики-сентименталісти сподівались лише на Божу допомогу і покладалися лише на Божу кару ворогам українського народу за зло, вчинене йому, апелювали до людського серця, до духовності людини, закликаючи любити і поважати своїх братів во Христі¹⁸.

Однак, були помітні в українському романтизмі й інші мотиви, подібні до ідей літературного угруповання «Буря і Натиск» в німецькому романтизмі. Їхнім виразником якраз і був передусім Т. Шевченко, який висловлював відверту зневіру в можливість збудити людяність у гнобителів українського народу, так само, як і привернути увагу Бога до людських страждань. Це, на думку дослідників, викликано тим, він відкидав в релігії все те, що робить з неї абстрактну силу, байдужу до живих потреб людини, перешкоджає її вільному розвитку. Для Шевченка релігія має сенс як засіб боротьби за свободу і щастя людини¹⁹.

У зв'язку з такими поглядами у поета з'являється неначе подвійне уявлення про Бога – роздвоєння розуміння самого поняття «Бог». З одного боку, істинний Бог у нього – це абсолютне втілення добра, правди і справедливості, опікун людства, а, з іншого, – витворений Церквою для зловживань гнобителів Бог, байдужий до страждань людей та несправедливості у світі. Останній образ яскраво зображений у творах Шевченка як «всевидяче Око», яке байдуже, звисока спостерігає несправедливість і страждання людини на землі. З цього поет висновує, що «візантійський Саваоф одурить, не одурить Бог»²⁰. Цей «справжній» Бог – Ісус Христос у Шевченка виступає захисником гноблених, виразником їхніх надій і прагнень, прикладом безмежної любові до людини, який має наслідувати кожний, і без чого людина черстве, втрачає гідність, проявляє самолюбство, егоїзм, ігноруючи інтереси і права інших. Ось чому, критикуючи в релігії все те, що затуманює, псує, закриває вічний, святий, дійсний зміст віри, поет водночас постійно цікавився релігійними проблемами, перечитував Біблію, цитував її, називав «єдиною моєю відрадою»²¹.

Тим не менш, особливо часто у шевченкознавчій літературі Шевченка представляли широкому загалові бунтівником, безбожником, богохульником. Найбільше «відзначилися» у цьому публікації радянської доби, які, пересмикуючи цитати з Шевченкових творів, пропагували його «атеїзм»²². Ось чому у світлі сучасних, більш виважених й об'єктивних підходів до осмислення творчості Кобзаря, важливим є врахування тих його оцінок, які відходять від суб'єктивних стереотипів. У цьому сенсі варто, зокрема, пригадати призабуту працю оригінального греко-католицького богослова та самобутнього релігійного філософа Гавриїла Костельника, присвячену поясненню т. зв. «атеїзму» Шевченка (його роздвоєності між вірою і зневірою в Бога)²³. Згідно з висловленими у ній міркуваннями Г. Костельника, це «роздвоєння» Шевченка походило від того, що Бога він сприймав більше серцем, ніж розумом. Шукаючи Його сер-

цем, поет «хотів, щоби Бог-вічна справедливість, повне добро було здійснене на землі. А як того не знаходить, то говорить, що Бога не знаходить»²⁴. Тут ми помічаємо продовження Шевченком у його романтичному розумінні Бога не лише пантеїзму (панентеїзму) Сковороди, але й характерної для останнього та загалом домінуючої в світоглядно-ментальній парадигмі української традиції філософування про Бога, людину і релігію екзистенційно-кордоцентричної тенденції.

Сучасні дослідники у переважній своїй більшості також особливо відзначають домінування релігійно-богословської проблематики, християнських засад в романтичній творчості Т. Шевченка, трактуючи його філософування у цьому контексті як релігійно-філософське, включно з філософським богопізнанням, що виходило з особливостей розуміння Бога в українському романтизмі. Зокрема, у цілій низці розвідок, спеціально присвячених релігійній темі у творчості Кобзаря та особливостям його філософування на релігійно-богословську проблематику, В. Яременко звертає увагу на християнську наповненість Шевченкового «Букваря» й релігійну символіку його «Заповіту», поняття «раю», христологічні та історіософські контексти мотиву офірності в творчості Шевченка, проблему обрядовіства у його творчій спадщині, сакральньо-мистецьке тлумачення ним «Апокаліпсису»²⁵. У філософуванні поета на релігійно-богословську проблематику дослідник відзначає Шевченкову перцепцію явища народної побожності XIX ст., трактування ним проблеми теодицеї (Боговиправдання) через антроподицею (виправдання людини як вищого творіння Бога та суб'єкта Його пізнання)²⁶.

Багато хто з дослідників звертає увагу на помітний «паралелізм» розгляду релігійно-богословської проблематики у творчості Т. Шевченка та у філософії ідейного предтечі екзистенціалізму С. К'єркегора. Так, Оксана Забужко відзначає, що «хоча Шевченко і К'єркегор, котрі були сучасниками, не могли знати творів одне одного, схожість їхньої думки в багатьох випадках разюча»²⁷. І. Козій з приводу цього вказує, зокрема, на подібність екзистенційного виміру людського буття, що фокусується на проблемі релігійно-екзистенційного вибору особистості, як у філософуванні великого данського філософа, так і у творчості великого українського поета²⁸.

Відповідно до цієї головної тези К'єркегорівського екзистенціалізму, Т. Шевченко, як зауважують дослідники його творчості, також почувався у своєму національному «місіонерстві» безмежно самотнім. Звідси, як підкреслює І. Козій, наскрізна для його творчості тема самотності – від чужинства і сирітства до екстремального прояву самотності – тюремного ув'язнення та ізоляції, що почуттєво близьке до «богопокинутості»²⁹. Але водночас, говорячи про внутрішній стан поета в ув'язненні («у казематі»), О. Забужко наголошує, що

тут самотність у нього ніби вивертається зісподу назовні, перетворюючись із фрустраційного психологічного стану на стан істинної свободи – благо, за яке він складає дяку Богові³⁰. Так само й у проблемі вибору «або-або» Шевченко, на думку дослідниці, вибирав не просто між літературою і малярством, а саме – в екзистенційному вимірі – між дійсною (духовною) свободою (Кобзаря – деміурга національного міфологічного космосу) і несвободою (модного художника імперської культури) в собі самому³¹.

Отже, всебічне та глибоке поетично-філософське осмислення релігійно-богословської проблематики в творчості Т. Шевченка не випадкове. Воно є закономірним наслідком релігійно-екзистенційного вибору, який зробив для себе великий український поет.

¹ Бовсунівська Т. Парадокси романтичного історизму // Вітчизна. – 1997. – № 3–4. – С. 110–116; Сініцина А. Джерела і особливості українського романтизму // Збірник наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 276–285.

² Петров В. Особа Сковороди // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 205–209.

³ Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. – Львів: Вища шк., 1983.

⁴ Грушевський М.С. З ідеології кирило-мефодіївців [Електронний ресурс] // Україна: [науковий трьохмісячник українознавства]. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt06.htm>

⁵ Берко П. Філософські погляди Т. Шевченка. – Львів: Світ, 2000; Горбач Н. Я. Життя та творчість Тараса Шевченка. – Львів: Каменяр, 2005; Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008; Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Факт, 2001; Филипович П. Шевченко і романтизм // Записки історично-філологічного відділу ВАН. – К., 1924. – Кн. IV. – С. 4–18.

⁶ Шевченко Т.Г. Твори: у 5 т. – К.: Наук. думка, 1978–1979. – Т.1–5 ; Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1987.

⁷ Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій. – К.: Вища шк.; Тов-во «Знання», КОО, 1999. – С. 301.

⁸ Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90–94.

⁹ Балей С. З психології творчості Шевченка. – Львів: Шляхи, 1916; Бичко І. Філософська поезія Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12. – С. 110–119; Кирилук С. Куліш і Шевченко. – Х., 1930; Петров В. Куліш і Шевченко // Шевченко та його доба. – К., 1925. – Зб. 1. – С. 57–79; Чубський П. Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш: [зб. праць]. – К., 1927. – С. 102–126; Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша. – Львів, 1922.

¹⁰ Чижевський Д. Романтика // Енциклопедія Українознавства. – К.: Фенікс, 1995. – С. 753–760; Чижевський Д. Українська романтика // Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 362–366.

- ¹¹ Грибкова Ю. Релігійна тема Тараса Шевченка в контексті романтичної іронії / Ю. Грибкова, М. Кашуба // Історія релігій в Україні: [праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 трав. 2001 р.)]. – Львів: Логос, 2001. – Кн. I. – С. 194; Огородник І. В. Вказ. праця. – С. 301; Паласюк М. Розуміння Бога в українському романтизмі / М. Паласюк // Історія релігій в Україні: [матеріали VIII міжнар. круглого столу (Львів, 11–13 трав. 1998 р.)]. – Львів: Логос, 1998. – С. 179.
- ¹² Чижевський Д. Шевченко й релігія // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Варшава: Укр. наук. ін-т, 1936. – Т. 10. – С. 329–330.
- ¹³ Грибкова Ю. Вказ. праця. – С. 194–196; Огородник І. В. Вказ. праця. – С. 301–307; Паласюк М. Вказ. праця. – С. 179–180; Чижевський Д. Шевченко й релігія. – С. 329–347.
- ¹⁴ Горбач Н. Вказ. праця. – С. 223.
- ¹⁵ Маланюк Є. Вказ. праця. – С. 79.
- ¹⁶ Грибкова Ю. Вказ. праця. – С. 194–196; Маланюк Є. Вказ. праця. – С. 78–80; Огородник І. В. Вказ. праця. – С. 301; Паласюк М. Вказ. праця. – С. 180; Чижевський Д. Шевченко й релігія. – С. 329–347.
- ¹⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – Т.1. – С. 258.
- ¹⁸ Паласюк М. Вказ. праця. – С. 180.
- ¹⁹ Грибкова Ю. Вказ. праця. – С. 195–196; Огородник І. В. Вказ. праця. – С. 304–305; Чижевський Д. Шевченко й релігія. – С. 335–340.
- ²⁰ Паласюк М. Вказ. праця. – С. 180.
- ²¹ Огородник В. І. Вказ. праця. – С. 306–307; Чижевський Д. Шевченко й релігія. – С. 340–347.
- ²² Приходько П. Г. Шевченко й український романтизм 30–50-х рр. XIX ст. – К.: Наук. думка, 1963; Федченко П. М. Тарас Григорович Шевченко. – К.: Наук. думка, 1989.
- ²³ Костельник Г. Шевченко з релігійно-етичного становища (критична аналіза). – Львів: Б. в., 1910.
- ²⁴ Там само. – С. 10.
- ²⁵ Яременко В. Поняття раю в творчості Шевченка: релігійно-мистецький аспект // Історія релігій в Україні: [матеріали IX Міжнар. конф. (Львів, 11–13 трав. 1999 р.)]. – Львів: Логос, 1999. – Кн. II. – С. 229–230; Яременко В. Проблема обрядовірства в контексті творчої спадщини Тараса Шевченка: христологічний, історіософський та інші аспекти // Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2007 р.]. – Львів: Логос, 2007. – Кн. II. – С. 267–275; Яременко В. Релігійна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари // Історія релігій в Україні: [праці XII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–24 трав. 2002 р.)]. – Львів: Логос, 2002. – Кн. II. – С. 536–542; Яременко В. Християнська наповненість шевченкового «Букваря»: спроба прочитання // Історія релігій в Україні: [праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 трав. 2001 р.)]. – Львів: Логос, 2001. – Кн. I. – С. 461–467; Яременко В. Христологічний та історіософський контексти мотиву офірності в творчості Тараса Шевченка // Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2009 р.]. – Львів: Логос, 2009. – Кн. II. – С. 307–315; Яременко В. Щоденникові записи Тараса Шевченка про Апокаліпсис в сакральньо-мистецькому тлумаченні // Історія релігій в Україні: [матеріали VIII міжнар. круглого столу (Львів, 11–13 трав. 1998 р.)]. – Львів: Логос, 1998. – С. 297–298.

- ²⁶ Яременко В. До проблеми Шевченкового трактування теодицеї // Історія релігій в Україні: [праці XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22 трав. 2003 р.)]. – Львів: Логос, 2003. – Кн. II. – С. 486–491; Яременко В. Народна побожність XIX століття в Україні і Шевченкова перцепція цього явища: (до постановки проблеми) // Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2008 р.]. – Львів: Логос, 2008. – Кн. II. – С. 387–394.
- ²⁷ Забужко О. Вказ. праця. – С. 101.
- ²⁸ Козій І. Т. Шевченко – С. К'єркегор (проблема релігійно-екзистенційного вибору // Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2006 р.]. – Львів: Логос, 2006. – Кн. II. – С. 139–144.
- ²⁹ Козій І. Вказ. праця. – С. 141.
- ³⁰ Забужко О. Вказ. праця. – С. 101.
- ³¹ Там само. – С. 109.